Observaţii asupra gramaticilor limbii române şi ale limbii ucrainene scrise în limba latină, în contextul dezvoltării lingvisticii europene

Sergiy LUCHKANYN

„Habent sua fata libelli" („Cărţile îşi au destinul lor") spune versul 258 din cartea de prozodie *De litteris, syllabis, pedibus et metris* a lui Terentianus Maurus, un gramatic latin care a trăit în secolul al III-lea î.H. Putem să transformăm puţin acest vers: „Habent sua fata linguae". Din acest punct de vedere limba latină, deşi e „moartă", este destinată să supravieţuiască atât cât va mai fi om trăitor sub soare. Sigur, nu vreau să descopăr America, repetându-vă că, în calitatea lor de cunoscători ai limbii latine, formaţi în şcolile de la Viena şi de la Roma în spiritul unei profunde admiraţii pentru cultura latină şi venind în mod obişnuit în contact cu anumite teorii filozofice şi lingvistice de largă circulaţie în acea vreme (iluminismul, raţionalismul etc.), cărturarii Şcolii ardelene au găsit posibilitatea să legitimeze drepturile poporului român prin argumente istorice şi filologice: latinitatea limbii române şi continuitatea Românilor în Dacia. Despre concepţia filologică a Şcolii ardelene, care reprezintă unul dintre cele mai complexe şi mai ample evenimente ale culturii româneşti vechi, există multe cercetări (Nicolescu 1971). Dar şi acum ideile reprezentanţilor ei în materie de limbă şi ortografie, precum şi influenţa pe care au exercitat-o în dezvoltarea lingvisticii româneşti sunt studiate şi discutate. De exemplu, în 1998-1999, în paginile revistei „România literară" a avut loc o discuţie de lungă durată despre amploarea „caracterului latin" al Şcolii ardelene. Alexandru Niculescu, pornind de la cunoscutul fapt că Secolul Luminilor a acreditat ideea că savanţii şi cărturarii pot crea pe baza unei limbi (s-a avut în vedere, fără îndoială, limba latină) noi legi care să ducă la o transformare esenţială a limbilor lor materne, afirmă: „Şcoala latinistă, precum o numea O. Densusianu, apare, astfel, mai puţin «latinistă» – mai aproape de limba română, decât am fi crezut. Ea prezintă încă umbre şi încertitudini ce ar merita clarificate. Spre folosul istoriei culturii româneşti" (Niculescu 1988: 11). I-a dat răspunsul Maria Someşan, intitulându-şi articolul „Câtă latină ştiau corifeii Şcolii ardelene? Multă!" (Someşan 1998: 10) şi vorbind despre serioasele lor studii umaniste în limba latină în şcolile catolice de la Roma (colegiul „De propaganda fide") şi de la Viena (colegiile Sancta Barbara şi Pazmanian), care îi ajutaseră să-şi dea seama şi mai bine de originea română a poporului lor. Am hotărât să cercetăm în măsura posibilităţilor noastre această problemă, pentru a propune un punct de vedere de peste hotare, şi aceasta pentru că la noi, în Ucraina, situaţia a fost aproape aceeaşi, fiind scrise câteva gramatici ale limbii naţionale în limba latină.

După cum subliniază Aurel Nicolescu, „pentru cărturarii epocii de care ne ocupăm, gramatica avea un înţeles deosebit de cuprinzător şi se situa faţă de ştiinţele

Philologica Jassyensia, An I, Nr. 1-2, 2005, p. 57-62

BDD-A721 © 2005 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

vremii pe o poziție avansată" (Nicolescu 1971: 111). Gramatica, definită de Aristotel ca „știința care învață a scrie și a cunoaște cele citite", s-a răspândit în Europa medievală prin gramaticile latine *Ars maior* și *Ars minor* ale lui Aelius Donatus, din secolul al IV-lea, și prin tratatul *Institutiones grammaticae* al lui Priscianus, din secolul al VI-lea. Aceste lucrări au fost concepute ca manuale școlare, având scopul de a facilita elevilor studierea limbii latine. În acest sens, lucrările lui Donatus au folosit metoda tratării materiei sub formă de întrebări și răspunsuri, pe care o găsim folosită și în *Gramatica rumânească* a lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanu (cca 1730-1796), precum și în *Gramatica slavonă* (1619) a lui Meletie Smotrițki, metodă folosită aici însă numai în primele pagini. Se știe că studiile de gramatică din antichitatea greco-romană (când au fost stabilite, pentru întâia oară, părțile vorbirii și au fost studiate principalele categorii gramaticale: numărul, timpul, modul, diateza), deși limitate la limbile greacă și latină, au avut o mare importanță în dezvoltarea științei gramaticale din Evul Mediu și din epoca modernă. Dar cu toate acestea, afirmația lui D. Macrea cum că „știința gramaticală a lumii medievale, dezvoltată de necesitățile scolasticii, s-a bazat în întregime pe cea din antichitate" (Macrea 1959: 10) ni se pare puțin exagerată. Evul Mediu a mai cunoscut și alte gramatici ale limbii latine, alcătuite pe baza unor principii noi, cum ar fi, de exemplu, lucrările *Doctrinale* a lui Alexander de Villa Dei (cca 1199) și *Graecismus* a lui Eberchard Bethuniensis (începutul secolului al XIII-lea), scrise sub formă de versuri. Iar în lucrările „modiștilor" din secolul al XIII-lea (denumire provenind de la sintagma «modus significandi») – *Summulae Logicales Petri Hispani*, tratatele lui Martinus de Dacia etc. – au fost dezbătute problema originii și a naturii tuturor categoriilor gramaticale, a concordanței categoriilor logice cu cele gramaticale, probleme ce se vor regăsi și în *Gramatica de la Port-Royal* (secolul al XVII-lea), care susținea concordanța deplină între categoriile gramaticale și cele logice.

În Renaștere cărturarii au reluat modelele autoritare ale gramaticilor celor două limbi clasice, pe baza cărora s-au alcătuit alte gramatici descriptive ale acestor limbi „sacre", între care un loc de seamă l-a ocupat cea a lui Gregorius Molnar, intitulată *Elementa grammaticae latinae* și apărută pentru prima dată la Cluj, în 1556, fiind reeditată de mai multe ori în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea în mai multe tipografii din Transilvania, Ungaria și din fosta Cehoslovacie. Cum presupune N.A. Ursu, această lucrare era, probabil, cel mai răspândit manual pentru studiul limbii latine în școlile din Transilvania (Ursu 1967: 425).

În Europa, latina își mai menținea încă rolul de limbă științifică internațională, rol pe care și-l va pierde treptat începând cu secolului al XIX-lea. Cărturarii Școlii ardelene (și nu numai), conștienți de originea latină a limbii române, înțelegeau că gramatica latină le-ar putea fi un bun îndreptar, sperând să găsească în ea cele mai multe și mai potrivite soluții în încercarea lor de a stabili, pentru prima dată, regulile gramaticale ale limbii române. În aceste condiții au apărut lucrări de gramatică românească în limba latină, cum ar fi: Samuil Micu și Gheorghe Șincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, Vindobonnae, 1780 (ediția a II-a, din 1805, este semnată numai de Șincai); Ion Budai-Deleanu, *Fundamenta grammatices linguae romanicae seu ita dictae valachicae, usui tam domesticorum quam extraneorum accomodata,* lucrare scrisă în 1812 la Lviv și rămasă în manuscris, la fel ca și varianta ei românească, mult îmbogățită, intitulată

BDD-A721 © 2005 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

Temeiurile gramaticii româneşti (1815-1820) (Budai-Deleanu 1970: 41-129); Ioan Alexi, *Grammatica daco-romana sive valachica latinitate donata, aucta, ac in hunc ordinem redacta* (1801-1863), lucrare publicată în 1826 la Viena, cu scopul de a face cunoscute „tezaurele limbii noastre"; August Treboniu Laurian, *Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae Romanae in utraque Dacia vigentis vulgo Vallachicae* (1810-1881), care apare în 1840 la Viena.

Mai existau, de asemenea, şi gramaticile limbii ucrainene în limba latină: *Grammatica sclavonica scripta per Ioannem Ujevicium* [Ivan Ujevici, n.n., S.L.], scrisă în două variante, în 1643-1645, în Franţa şi rămasă în manuscris (Ujevici 1970), precum şi mult mai cunoscuta *Grammatica slavo-ruthena seu vetero-slavicae, et actu in montibus carpathicis parvo-russicae, ceu dialecti vigentis linguae* a lui Michaelis Lutskay [Lucikai, n.n., S.L.] (1789-1843), apărută în 1830 la Buda (Lutskay 1989). Autorul fusese cenzor al şcolilor eparhiale de la Ujgorod, stabilindu-se un timp (1829-1830) în Italia, la Luca, unde-şi va însuşi temeinice cunoştinţe umaniste în limba latină. Aici aş vrea să reiau încă o dată explicaţia lui Stanislav Semcinsky prezentată la un congres ştiinţific, şi anume că termenul «rus» era folosit pentru a denumi cetăţenii Rusiei Kievene, acest termen fiind moştenit de ucraineni ca denumire etnică, după cum atestă numele lor medieval în latină: *ruthenus* („Ruthenorum me esse et libenter profiteor", a declarat Stanislav Orichovius-Roxolanus, scriitorul ucrainean din secolul al XVI-lea), în timp ce statul rus se numea la început Moscovia şi abia mai târziu va primi numele Rusia. Trebuie să mai adaug că în acea vreme Transilvania, Rusia Transcarpatică şi Galiţia făceau parte din acelaşi Imperiu Habsburgic şi, cum scrie Al. Piru, atunci „în Lwow se aflau destui români. Funcţiona aici o şcoală cu limba de predare română, iar tribunalul avea o secţie românească" (Piru 1964: 88).

În fine, lucrarea lui M. Lutskay se înscrie şi ea în activitatea revendicativă a reprezentanţilor Şcolii ardelene în vederea obţinerii de drepturi egale pentru toate etniile conlocuitoare. De exemplu, în *Prefaţa* la ediţia gramaticii din 1780, scrisă de Şincai, se spune că „sunt şaptesprezece secole de când Traian, învingându-l pe Decebal, a colonizat Dacia pustie de locuitori" (Micu, Şincai 1980: 3), iar urmaşii coloniştilor au fost subjugaţi de diferite popoare migratoare. De asemenea, M. Lutskay menţionează: „Sed facile quis interrogare posset, unde nam Natio haec linguam suam a Polonica, Russica et Bohemica diversam mutuaverit? Resolutio quaestionis hujus ad Grammaticam equidem non spectat, pauca tamen attingam, ut proprietas linguae magis elucescat" (Lutskay 1989: XII) – „Dar cineva ar putea uşor întreba, de unde această naţiune îşi luase limba diferită de polonă, rusă, cehă şi de ce până astăzi n-o pierduse? Deşi rezolvarea acestei chestiuni nu ia în seamă gramatica, totuşi o să mă refer puţin la ea, pentru ca propria limbă să strălucească mai tare". Şi mai departe: „Haec et similia documento sunt: Gentem hanc in his partibus esse antiquam, et non, ut dicitur post hungarorum ingressum immigrasse, et ideo sedi affixa facilius linguam incorruptam servare potuisse" (Lutskay 1989: XV) – „Aceasta şi documente asemănătoare arată că neamul acesta este cel dintâi în aceste părţi şi nu e adevărat, după cum spun alţii, că el a pătruns venind după unguri, şi, aşezându-se, a putut să-şi păstreze mai uşor limba nealterată".

După cum se ştie, lingviştii Şcolii ardelene, vrând să dovedească faptul că structura gramaticală a limbii române se confundă cu cea a limbii latine, susţineau că

BDD-A721 © 2005 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

limba română n-are decât două genuri: feminin şi masculin, neţinând seama de reducerea cazurilor petrecută în română şi încercând să găsească forme pentru ablativ (ca şi Dimitrie Eustatievici în *Gramatica rumânească*), cu toate că acest caz dispăruse încă din epoca preromanică. Distingeau destul de des şi forme de viitor pentru imperativ, infinitiv şi participiu, cum ar fi: *să lauzi tu* – „laudato"; *a fi lăudător* – „laudaturus esse", „laudaturus" (S. Micu şi Gh. Şincai); *infinitivus futuri* la Budai-Deleanu: *de a adunare* – „congregaturus esse" (Rosetti, Cazacu, Onu 1971: 456). De asemenea, în cuprinsul gramaticii lui M. Lutskay se dădeau noţiuni generale despre limba vorbită a poporului ucrainean din Transcarpatica, cu unele înlocuiri ale acestei limbi vii prin limba slavă bisericească (limba slavonă), autorul specificînd: „Ruthenicas flexiones ideo adjeci, ut uberius noscatur, quantumnam haec lingua a Matre sua deflexerit" (Lutskay 1989: XVI) – „Am dat flexiunile ucrainene ca să se cunoască mai bine în ce măsură această limbă se îndepărtase de la mama sa".

În sfârşit, vorbind despre Ion Budai-Deleanu, care a locuit mult timp (din 1787 până la moartea sa) în capitala Galiţiei, Lwow, unde ocupă succesiv postul de secretar de tribunal şi consilier de curte, aş vrea să atrag atenţia asupra unor paralele între *Ţiganiada* sa şi *Eneida* lui Ivan Cotlearevsky (1769-1838), cu opera căruia începe literatura ucraineană modernă. Se ştie că gândirea scriitorului iluminist cu o evidentă atitudine antifeudală este pusă în relief în *Ţiganiada* prin relatarea amuzantă a călătoriei lui Parpangel prin iad. Imaginea infernului începe cu despoţi, demitizând mereu alte categorii: „Tiranii crunţi şi făr de omenie/ Şed legaţi pe tronuri înfocate/ Bând sânge fierbinte potire,/ Iar din maţele lor spintecate/ Fac dracii cârnaţi şi sângereţi/ Ş-alte mâncări pentru drăculeţi…/ Aşişdere pă domni şi boieri/ Care jupesc pă bietul ţăran,/ Iau la sine dracii măceleri".

În *Eneida* lui Kotlearevski, în care, pe filon vergilian, acţionează oameni şi moravuri din Ucraina veacului al XVIII-lea, citim: „Eneas a ajuns în iad,/ Păşeşte calm prin altă lume;/ În jur numai luciri de jad/ Şi numai valuri mari de spume,/ Nu sunt nici stele, nu-i nici lună,/ Mulţirea pare că-i nebună,/ Doar chinul groaznic o răsfaţă/ Eneas cu Sevilla văd,/ Dureri, ravagii şi prăpăd,/ Pe care eu le dau pe faţă…/ Erau acolo mulţi boieri/ Ţinuţi ca mieii în frigare,/ Pentru că şi-au făcut averi,/ Numai din lacrime amare,/ Iar dracii nu lăsau deloc,/ Ca să se stingă val de foc./ Şi alţi boieri mai mici în cin/ Strângeau de prin pădure lemne,/ Un drac îi îndemna cu semne,/ Iar biciul îi lovea în plin.// Toţi bogătanii cămătari/ Mâncau argintării aprinse,/ Iar mincinoşii cei mai mari/ Lingeau tingirile întinse…" (Gruia 1993: 239-240).

Putem să mai presupunem că gramaticile limbii române scrise în limba latină puteau să fie cunoscute de Ivan Vaghilevici (1811-1866), un scriitor ucrainean din cercul literar „Rus`ka trijc`a", care a tipărit la Budapesta, în 1837, almanahul literar „Rusalka Dnestrovaia". Printre manuscrisele lui Vaghilevici care se păstrează la Lwow, Stanislav Semcinsky a descoperit două lucrări care atestă în mod indiscutabil studierea de către acesta a limbii române: o gramatică neterminată având titlul *Ştiinţa limbii daco-romane* şi un glosar numit *Dicţionar dacic* (Semcinsky 1971: 1394-1404).

În general, putem să susţinem, după Aurel Nicolescu, faptul că „Şcoala ardeleană nu poate fi învinuită de *latinism* şi *purism* deoarece niciodată n-a falsificat cu bună credinţă adevărul ştiinţific. Exagerările latiniste şi puriste, în adevăratul sens al

BDD-A721 © 2005 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

cuvântului, au apărut mai târziu, când, deşi era cunoscută realitatea, se modifica prezentarea ei" (Nicolescu 1971: 146). Tezaurul reprezentat de gramaticile limbii române în limba latină şi mesajul lor umanist nu s-au pierdut, ci s-a transmis generaţiilor următoare. Latinismul Şcolii ardelene s-a perpetuat până în zilele noastre, încântând şi astăzi sensibilitatea celor înclinaţi spre înţelegerea frumuseţilor ştiinţei gramaticale, „care învaţă a scrie şi a cunoaşte cele citite".

Bibliografie

Budai-Deleanu, Ion, *Scrieri lingvistice*, text stabilit şi glosar de Mirela Teodorescu, introducere şi note de Ion Gheţie, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1970.

Gruia, Stelian (trad.), *Nebănuitul vers din umbra lunii. Poezii din Ucraina*, Bucureşti, Minerva, 1993.

Lutskay, Michaelis, *Grammatica slavo-ruthena*, studiu introductiv, traducerea textului în limba ucraineană şi note de P.M. Lyzaneţi, Kiev, Naukova dumka, 1989.

Macrea, Dimitrie, *Lingvişti şi filologi români*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1959.

Micu, Samuil, Gheorghe Şincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, studiu introductiv, traducerea textelor şi note de Mircea Zdrenghea, Cluj-Napoca, Dacia, 1980.

Nicolescu, Aurel, *Şcoala ardeleană şi limba română*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1971.

Niculescu, Alexandru, *Câtă latină ştiau corifeii Şcolii ardelene*, „România literară", 1998, nr. 45 (11-17 noiembrie), p. 11.

Piru, Alexandru, *Literatura română premodernă*, Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1964.

Rosetti, Alexandru, Boris Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, *De la origini până la începutul seclului al XIX-lea*, ediţia a doua, revăzută şi adăugită, Bucureşti, Minerva, 1971.

Semcinsky, Stanislav, *Un dicţionar românesc din prima jumătate a secolului al XIX-lea*, „Actele celui de-al XII-lea Congres internaţional de lingvistică şi filologie romanică", Bucureşti, 1971.

Someşan, Maria, *Câtă latină ştiau corifeii Şcolii ardelene? Multă!*, „România literară", 1998, nr. 49 (9-15 decembrie), p. 10.

Ujevici, Ivan, *Grammatica sclavonica*, text stabilit de I.K. Bilodid şi E.M. Kudryţky, Kiev, Naukova dumka, 1970.

Ursu, N.A., *Modelul latin al gramaticii lui Dimitrie Eustatievici*, „Limba română", 5/1967, p. 425.

Observations sur les grammaires de la langue roumaine et de la langue ukrainienne écrites en latin, dans le contexte de l'évolution de la linguistique européenne

L'article se propose à discuter quelques aspects concernant l'évolution de la théorie grammaticale dans les premières grammaires de la langue roumaine et de la langue ukrainienne écrites en latin, dans le contexte de l'évolution de la linguistique européenne. Le développement de la théorie grammaticale européenne dès le Moyen Âge jusqu'au début du XIXe siècle n'a pas été constant, ayant le dynamisme et prenant en considération les réalisations des grammairiens antiques (avant tout – *Ars minor* et *Ars maior* de Aelius Donatus et aussi *Institutiones grammaticae* de Priscianus) et le fonctionnement des langues locales, avec leurs formes et leurs catégories grammaticales spécifiques. De même, les conceptions philosophiques du monde (le rationalisme logique, le courant des Lumières etc.) et la situation culturelle, avec une base culturelle variable – fournie par la Grèce Ancienne, par la Byzance (c'est bien typique pour l'Ukraine) ou par la Rome (pour Roumanie) – ont influé sur le devenir et sur le développement

BDD-A721 © 2005 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)

des théories grammaticales nationales. À Paris, *Grammatica sclavonica* de Ivan Uzhevitch – la première grammaire de la langue ukrainienne (malheureusement, elle est restée en manuscrit) – a été écrite en latin à l'esprit de la grammaire universelle en 1643 (et ensuite, en 1645, à Arras). Le premier ouvrage imprimé traitant de la langue roumaine, un travail fondamental effectué par Samuil Micu, en collaboration avec Gheorghe Şincai – *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* –, est paru en 1780 à l'esprit des lumières. L'éclaircissement final de l'historisme de la théorie grammaticale a coïncidé avec la naissance de la linguistique comparée-historique et du romantisme. Ion Heliade-Rădulescu est devenu le „père de la langue roumaine littéraire"; les grammaires de la langue ukrainienne, qui ont été écrites (par Ivan Vaghylevytch, Jakiv Holovatsky etc.) dans l'Ukraine Occidentale dans la première moitié du XIXe siècle, étaient rédigées en tenant compte (au plus haut degré) des particularités de la langue nationale.

Universitatea Națională „Taras Şevcenco", Kiev
Ucraina

BDD-A721 © 2005 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:55:56 UTC)